

Jean-Jacques Rousseau'nun Doğal Hukuk Anlayışı Üzerine Antropolojik Bir Değerlendirme

Mehmet Şükrü Nar¹

Özet: İnsanın varoluşu ile kazandığı yaşama ve özgürlük hakkı, bunun yanı sıra mülkiyet, güvenlik gibi diğer temel halkların güvence altına alınma isteği doğal hukuk veya doğal hak kavramı altında birçok düşünür tarafından insanlık tarihi boyunca değişik biçimlerde tartışılmıştır. Siyasal düşünce tarihinin önde gelen isimlerinden biri olan Jean-Jacques Rousseau, ortaya koyduğu fikirlerle bir yanda *Aydınlanma* dönemini eleştirmiş, diğer bir yanda ise demokrasinin, modernitenin kati bir savunucusu olarak dönemin en etkili düşünürü haline gelmiştir. Özellikle Rousseau'nun *Aydınlanma* dönemine, dahası insanın tarihsel gelişimine ve ilerleme düşüncesine yönelik getirdiği eleştiriler, ideal toplum modeli anlayışı, ilkel toplumlara yönelik çalışmaları antropolojinin temel yaklaşımlarına dayanak oluşturmuştur. İnsanın toplumsal yaşamda bir birey olarak, diğer topluluk üyelerinin özgürlük alanına müdahale etmeden, özgürce nasıl daha iyi yaşayabilir algısına vurgu yapmıştır. Bu anlamda demokrasi, özgürlük, mülkiyet ve eşitlik kavramlarını doğal hukukla ilişkilendirerek bu kavramları toplumsal yaşamın merkezine koymuştur. Çalışmada, Antik Yunan'la başlayan günümüzde sık sık gündeme gelen doğal hukuk kavramının, tarihsel süreç içindeki değişim ve gelişimi, özellikle de Jean-Jacques Rousseau'nun doğal hukuk anlayışı antropolojik anlamda analiz edilmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kavramlar: Jean-Jacques Rousseau, Doğal Hukuk, Antropoloji, Doğal Haklar, Toplum Sözleşmesi.

---

1. Yrd. Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

Giriş

İnsanın doğası gereği bir arada yaşama ihtiyacı bağlı olduğu toplumsal yaşamda bir takım kurallara uymasını zorunlu kılmıştır (Levi-Strauss, 1995). Bu durum, adına hukuk denen ve toplumsal düzenin devamlılığını sağlayan “kurallar bütünü” ortaya çıkarmıştır (Bayles, 1992). Toplumsal yaşam içindeki kuralların temel gayesi, topluluk üyelerinin birbirleriyle olan ilişkilerini düzenlemek ve bu şekilde, toplumsal yaşamın ve var olan düzenin sürdürülmesini sağlamaktır. Bunun yanı sıra, insanlık tarihinde meydana gelen sosyal-kültürel değişim toplumsal yaşamın birçok alanını etkilemiş ve değiştirmiştir. Hukukta bu alanlardan birisidir. Hemen hemen tüm toplumlarda hukuk uygulamaları var olmakta ve bu tür uygulamalar toplumların kendi içsel dinamiklerine ve gelişmişlik düzeylerine göre şekillenmektedir. Öyle ki kimimiz örfi, kimimiz pozitif, kimimiz ise tüm toplumların ortak paydada da bulunduğu evrensel ölçütler üzerinden hukuku tartışırız. Diğer bir ifade ile insanlık tarihinden beri var olan doğal hukuk önermesine atıfta bulunuruz. İnsanın varoluşu ile kazandığı yaşama hakkı ve özgürlük hakkı, bunun yanında mülkiyet, güvenlik gibi diğer temel halkların güvence altına alınma isteği doğal hukuk veya doğal hak kavramı altında birçok düşünür tarafından insanlık tarihi boyunca değişik biçimlerde tartışılmıştır. Antropoloji bilimi ise tüm bu tartışmaların odak noktasında olup hem tüm insanların doğal bir hukukunun olabileceğini hem de her toplumun sosyo-kültürel yapısına göre (ya da kendine özgü) bir hukuk anlayışının olabileceğini söyler. Yani bir taraftan bireyin doğumla birlikte yaşam veya özgürlük gibi birtakım temel haklara sahip olduğunu, diğer taraftan kültürel görecelik gereği kişinin bağlı olduğu toplumsal çevresine göre yazılı, örfi, doğal hukuk ya da tüm hukuki anlayışların bileşkesini oluşturan bir yaklaşımın parçası olabileceğini savunur. Diğer bir deyişle antropolojik öğretiler, hukukun tüm alanlarına dar anlamda ise doğal hukukun tüm ilkelerine açıklama getirmeye çalışır.

Bu konuda döneminin önemli düşünürlerinden biri olan Jean-Jacques Rousseau, hem antropolojik çalışmalarıyla hem de eşitlik ve özgürlük kavramlarından hareket ederek ortaya koyduğu toplum sözleşmesiyle doğal hukuk öğretisine önemli katkı yapmıştır. Rousseau hiç kuşkusuz eşitlik,

özgürlük, mülkiyet ve demokrasi kavramına yönelik getirdiği söylemleriyle; sadece aydınlanma dönemini değil 19.ve 20. yüzyılda birçok yazarın fikirleri üzerinde derin izler bırakan bir düşünür olmuştur. Çalışmada, Antik Yunan'la başlayan günümüzde sık sık gündeme gelen doğal hukuk kavramının tarihsel süreç içindeki değişim ve gelişimi, özellikle de Jean-Jacques Rousseau'nun doğal hukuk anlayışı tartışılmaktadır. Bu kapsamda, doğal hukuk kavramının ne demek olduğu, kadim toplumlardan günümüze doğal hukuk teorileri ve Jean-Jacques Rousseau'nun doğal hukuk yaklaşımı antropolojik anlamda analiz edilmeye çalışılmaktadır.

Genel Anlamda Doğal Hukuk

Hukuk, pek çok kere sosyal bilimlerin temel inceleme alanlarından biri olmuştur. Öyle ki antik Yunandan beri birçok filozof ve siyasetçi hukukun, devletin siyasi, ahlaki ve ekonomik yapısı üzerindeki etkisine değinmiştir. Bir anlamda alınan kararların pek çoğu, topluluk üyelerinin davranışlarının kontrol edilmesine ve mevcut düzenin devamlılığını sağlamayı amaçlamıştır. İnsanın tüm faaliyetleri çeşitli ihtiyaçları tatmine yöneliktir. Ancak bireyin yaşamını sürdürebilmesi için öncelikli olarak karşılanması gereken yeme, içme, barınma, güvenlik gibi bir takım temel ihtiyaçları vardır. Bu anlamda, insanın bir arada yaşama eğilimini pekiştirerek toplumsal yaşamın sürekliliğini sağlayan hukuk gibi zorunlu ihtiyaçlar, toplumların varlığı açısından oldukça önemli kabul edilmiştir. İnsanın sosyal-kültürel bir varlık olması, onu doğası gereği ihtiyaçlarını giderme noktasında ait olduğu çevresine bağımlı kılmıştır. Dolayısıyla insanlar, toplumsallaşmanın bir gereği olarak yaşamlarını düzen içinde sürdürebilmek ve huzurlu bir yaşam sürdürebilmek için davranışlarını kontrol eden normları ortaya çıkarmıştır. Bu normların bazıları yazılı olabilirken bazıları da kaynağını, pozitif hukuka alternatif olarak bireyin ya da toplumların içsel dinamiklerinden ya da sadece insan olması nedeniyle sahip olması gereken doğal haklardan (ya da doğal hukuktan) almıştır.

Doğal hukuk, kaynağını fiziki doğadan alan, kozmik düzen, ahlak ve hukuk arasındaki kavramsal ilişkiyi açıklamaya çalışan bir yaklaşım tarzıdır. Doğal hukukun çıkış noktasını insanlık tarihinin başlangıç noktasına kadar götürmek mümkündür (Bix, 2004). Nasıl ki insan, tarihsel gelişim süreci

içinde değişiyorsa, onu çevreleyen ya da açıklamaya çalışan hukuki anlayışta anlam değişimine uğrayabilmektedir. Dolayısıyla, süreç içinde doğal hukuk kavramına yüklenen anlamlar, insanlığın gelişimine ve ihtiyaçlarına uygun olarak çağlara göre değişkenlik göstermiştir. Doğal haklar ve doğal hukuk, ilkçağda doğanın düzenine uygun olan şey, ortaçağda skolastik düşüncenin etkisiyle kaynağını Tanrıdan alan Tanrısal iradenin bir ürünü, yeniçağda insan aklının ortaya çıkardığı bir düşünce ya da davranışlar bütünü olarak açıklanmıştır (Anayurt, 2011: 40; Dinçkol, 2002: 36).

Bu dönemde filozoflar canlılardaki değişimi, evrenin maddi anlamda *doğa* olarak adlandırılan bir gücün varlığına ya da insanı yöneten aklın bir sonucuna bağlarlar. Bu anlayışın bir ürünü olarak doğanın insanlar için koymuş olduğu yasayı doğal hukuk olarak adlandırırılar. Bu anlamda düşünürler, rasyonel bir varlık olan insanı yönlendiren ve onu dengeleyen yegâne gücün akıl olduğu ve bu gücünde insan iradesi tarafından yönlendirildiğini belirtirler. Ve bir yönüyle doğal hukuku, düzeni sağlayan akıllı bir güç olarak açıklarlar. Dolayısıyla doğal hukuk, akıl tarafından kavranan ve uygulanan evrensel bir düzen fikri olarak ortaya çıkar. Diğer bir yaklaşıma göre doğal hukuk adalet, eşitlik, özgürlük gibi bir dizi evrensel ilkeye dayanan anlayışın tümünü temsil eder. Kaynağını yasalardan değil, doğadan alır. Var olan pozitif hukuku değil, olması gereken hukuku açıklar. Bir anlamda doğal hukuk ve doğal haklar en ideal olan, adalet ve adil kavramlarıyla aynı manaya gelir (Andaç, 2004:15; Gözler,1998: 68; Redhead, 2001:8-10).

Bu yaklaşım içinde, doğal hukuku temellendiren düşünceleri doğal hak anlayışı içinde bulabilir ve doğal haklar çerçevesinde oluşan evrensel ilkeleri doğal hukuk olarak kavramsallaştırabiliriz. Bir anlamda doğal haklar doğal hukukun varlık nedenidir. Doğal haklar ve yazılı hukuk kuralları arasındaki temel farklılık yasa koyucunun, yani iktidar sahiplerinin toplumun ortak yararına düşündükleri kuralları koyabilmesi ve bunu yaptırımla güvence altına alabilmeleridir. Yani yasal haklar, yapay olarak oluşturulan bir anlayışın ürünüdür. Örneğin, trafikte bir kural ihlaline ya da kamu düzeninin tehlikeye girdiği bir alanda, pozitif hukukun bir ürünü olan kanunun ilgili maddesine göre kişi(lere) yönelik hürriyeti kısıtlayıcı cezai yaptırımlar getirilebilmektedir. Oysaki doğal haklar, doğal hukukun güvencesi altında olup bir başkasına devredilemeyen, zaman ve mekâna bağlı olmayan, kısıt

getirilemeyen ve dokunulamayan haklar içerisinde yer almaktadır. Diğer bir ifade ile doğal haklar, insanın doğumuyla insan olması gereği kendisine bahşedilmiş olan haklar olarak özetlenebilir.

Günümüzde ise doğal haklar, çeşitli toplumların anayasalarında ve kamuoyunda devredilemeyen temel hak ve özgürlükler kapsamında, *insan hakları* kavramı içinde incelenmekte ve tartışılmaktadır. Öyle ki insan hakları kavramı, Avrupa Birliği ve Birleşmiş Milletler gibi bazı birliklerin ve gelişmekte olan pek çok ülkenin kuruluş ve anayasal felsefesinin temel öğretisini oluşturmaktadır. Örneğin, doğal hakların uygulandığı önemli bildirilerden biri 1789 yılında Fransız ihtilali sırasında ilan edilen, “İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi” ve diğeri ise 1776 yılında duyurulan, “Amerikan Bağımsızlık Bildirisi”dir. Her iki bildirge de doğal haklara atıfta bulunarak insanın yaşama, özgürlük, güvenlik, mülkiyet gibi kutsal sayılabilecek nitelikte doğal haklara sahip olduğunu öne sürmekte ve bu hakların teminatı olarak da doğal hukuku göstermektedir (Cranston, 1999; Tanilli, 1976).

Aslında doğal hukuk anlayışı, doğru ve yanlış olan şeylere karşı tüm hukuk anlayışını kapsayan bir takım normatif olabilecek evrensel ilkeler olduğu savı üzerine temellenir. Bu şekliyle doğal hukuk, pozitif hukuka alternatif ve onun üzerinde bir hukuk anlayışına dayanak sağlar. Pozitif hukuk, farklı kültürlerde farklı şekillerde uygulanabilen, hatta aynı ülke içinde farklı yönetim yapılarına (kantonlar, eyaletler) bağlı olarak hukukun farklı uygulamalarıyla ortaya çıkabilir. Böyle bir durumda pozitif hukuk, iyi bir yasa yapıcının ürünü olabileceği gibi vasat bir iradenin ürünü de olabilir. Bir anlamda, toplumun ihtiyaçlarına cevap veren, ideal olan hukuki anlayış doğal hukuk düşüncesidir (Aral, 2012: 43-47).

Ancak karar alma sürecinde, doğal hukuka ya da pozitif hukuka uygun olması için hangi unsurların gerekli olduğuna ve bunlardan hangilerinin temel unsurlar olarak kabul edilmesi gerektiğine dair detaya girildikçe hemen düşünce ayrılığı olacaktır. Şöyle ki, gündelik yaşamda insan doğasını somut ihtiyaçlara dayalı olarak algılayan ve temel ihtiyaçlarına öncelik tanıyan bir rasyonel hukuk algısı mı yoksa insanın doğumuyla kazanmış olduğu doğal haklar mı? alınan kararlarda asıl belirleyici olandır. Bu soruya verilecek en net ve kısa cevap alınan kararlar toplumların değer yargılarına, düşünce biçimlerine, siyasal ve ekonomi gibi pek çok unsuruna göre değiş-

kenlik gösterebilir. Ancak günümüzdeki hukuk anlayışı daha ziyade tek tip hukuktan, salt yasaya bağlı kalarak oluşturulan pozitif hukuktan oluşmaktadır. Pozitif hukuk, belirli bir iktidar tarafından ortaya konan, toplumun geneli tarafından benimsenen ya da öyle varsayılan uyulması gereken normlar bütünü olarak özetlenebilir. Yani pozitif hukuk bir nevi insan ürünü bir anlayışın kökenini oluşturur. Devletin koyduğu pozitif hukuk kuralları doğal hukukun yetersizliğini vurgular. Özellikle adalet ilkesinin, doğal hukukta yoksun olduğunu belirterek doğal hukukun evrensel bir yasa (adalet) anlayışını reddeder. Çünkü ahlaki yargıların öznel bir karakter taşıdığını ve düzenin istikrarı için istenilen nitelikte olmadığını dile getirir.

Oysaki insanın evrensel hakları olduğu gerçeği, kadim toplumlardan bu yana yerleşik bir düşünce olarak günümüze kadar gelmiş hatta modern fikir akımlarına temel oluşturmuştur. Daha doğrusu, geçmişte felsefi bir öğretinin parçası olan ahlaki kavramların evrenselliği, dahası doğal hukuk ilkeleleri, aslında günümüz modern devlet yapılarının kuruluş felsefesini ortaya koyar. Bu şekliyle, bir taraftan toplumların kendi koşullarından ortaya çıkan pozitif hukuk ve uygulamaları yer alırken, diğer taraftan aynı hukuksal anlayış içinde doğal hukuk öğretilerinin izlerini bulmamız pekâlâ mümkündür. Dolayısıyla, günümüz toplumsal yaşamda pek çok olay, doğal hukuk olarak adlandırabileceğimiz davranış örüntüleri ya da karşılıklı ilişkiler sonucu çözümlenebilmektedir. Çünkü yazılı hukuk kuralları, günün koşullarına göre insan doğasını ve davranışsal özelliklerini açıklamaktan uzak olabilir. Aslında yasaların kaynağına bakıldığında doğal hukukla örtüşen birçok yönü bulunur. Diğer bir ifade ile doğal hukuk kuramı, geçirdiği tüm değişimlerle birlikte rasyonel hukuka önemli ölçüde kaynaklık eder. Böyle bir durumda, bireylerin birbirleri arasında uyguladıkları kurallar hukuksal anlamda düzenleyici bir işlev görerek kendiliğinden oluşan, sonuçta ortak iyiyi amaçlayan bir kontrol mekanizmasını ortaya çıkarabilir. Çünkü her iki hukuki yaklaşımda adaleti, adil olmayı, eşitliği, insan öldürmemeyi, haksızı haklıdan ayırmayı gibi birçok anlayışı ortak amaç edinir.

Doğal Hukuk Teorileri ve Antropolojik Kapsamı

Arkaik dönemden günümüze siyasal düşüncenin temel konularından birini özgürlük, mülkiyet, yaşama gibi doğal haklar oluşturur. Doğal haklar ve

doğal hukuk Sokrates, Platon, Aristoles gibi ilkçağ düşünürleri tarafından başlatılmış toplumun değişimini ve gelişimini hedefleyen, bilimi ve akli hedef alan aydınlanma düşüncesiyle birlikte geliştirilen bir düşünce olmuştur. İlkçağ düşünürleri, insanların eşit bir şekilde yaratıldığını, hukukun kaynağının doğal düzende bulunduğunu ve insan doğasının fiziksel ve biyolojik bir doğaya tabi olduğunu belirtmişlerdir. Örneğin ilkçağ filozoflarından Sokrates, yasayı doğayla özdeşleştirerek yasa olarak kabul edilen normların, doğanın düzenine uyması gerektiğini söylemiştir. İyi ve kötü davranış arasındaki ayrımı erdemle açıklayarak bir insanın suç işlemesini erdemsizliğine bağlamıştır. Bilgisizliği, akli ve erdemi insan yaşamının merkezine koymuş adaleti, iyiyi kötüden ayırma bilgisi olarak açıklamıştır. Aristo ise adalet ilkesini, herkesin unvan yeteneğine ve toplum içindeki konumuna göre açıklamıştır. Aristo'ya göre hukuk gücünü tabiata olan uygunluğundan alır. Tabiatın olağan bir sonucu olarak bazı insanlar efendi, bazı insanlar köle olarak yaratılmıştır. Bunun aksi durumu eşitlik ilkesine aykırıdır. Bu eşitlik ilkesi, insanların koyduğu yasalar biyolojik düzene aykırı olamaz düşüncesiyle desteklenmiştir. Dönemin diğer bir düşünürü olan Cicero'ya göre akıl, iyiyi ve kötüyü haklıyı ve haksızı ayırt eden önemli bir doğal hukuk aracıdır; doğal hukuk insanların vicdanlarıdır; insan aklının bir gereği olarak her zaman geçerli ve değişmeyen evrensel ilkelerdir (Güriz, 2007: 143-160; Keyman, 1998; Uslu, 2011: 147-148).

Bu yaklaşım içinde evreni yöneten ve şekillendiren doğa, bir kanun olarak canlıların bütün davranışlarına hükmederek bütün varlıkları ve nesnelere belirli bir düzen içinde birbirine bağlar. Canlı ve cansız bütün varlıklar doğanın bir parçası olduğuna göre o doğada yaşayan insan da tabiatın doğal bir üyesidir. Tabiat, olması gereken ile olmaması gereken şey arasındaki doğru ve yanlış ayrımını yapar. Dolayısıyla insanın davranışlarını, evrensel doğa ilkelerine uygun hale getirmesi ve o şekilde yaşaması, doğayı yöneten yasalara karşı boyun eğmesi aklın bir gereğidir (Ağaoğulları,1994; Güriz, 2007). Bu anlamda doğal hukuk, yazının bulunmadığı mitolojik tartışmaların yapıldığı kadim toplumlardan beri hukukun belki de ta kendisi olması nedeniyle insanla eşdeğer görülmesine ve antropolojik anlamda tartışılmasına neden olmuştur (Gözler, 2008; Şenel, 2004).

Benzer şekilde biyolojik evrim düşüncesi, değişen çevre koşullarına (do-

ğa kanunlarına) uyum gösteremeyen canlıların yaşamlarını sürdüremeyeceğini söyler. Yine antropolojinin temel kuramlarından olan kültürel evrim ya da sosyal evrim düşüncesi, insan kültürünün durağan olmadığını toplumsal yaşamda meydana gelen gelişmeye paralel sürekli bir değişim ve gelişim gösterdiğini varsayar. Buna göre, insanlık tarihi tek hat üzerinde sürekli gelişen ilerlemeci bir anlayışa sahiptir. Bu anlayışın savunucularından olan Morgan, Tylor, Maine gibi antropologlar, toplumlar arasında sosyal-kültürel gelişimi ve farklılığı toplumların irksal özelliklerine, zekâ düzeylerine bağlayarak toplumları ilkel, barbar ve uygar olmak üzere sınıflandırmışlardır. Bu yaklaşıma göre insanlık tarihinde meydana gelen gelişmeler (siyasette, teknolojiye, ekonomide, düşüncede...), bazı toplumlara diğerlerine göre daha fazla bahşedilmiş ve bu durum, tabiatın doğal bir sonucu olduğu kavramıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bakış açısından hareketle ilkel ve geleneksel topluluklar, kültürel evrimin erken aşamalarını temsil etmekte, buna karşın Avrupa toplumları siyasi-politik örgütlenmesini tamamlamış ileri bir form olarak görülmektedir. Buna göre sömürgeleşme ve ileri uygarlık düzeyi doğuştan kazanılan, tabiat kanunu içerisinde gerçekleşen olağan bir sonuç olmaktadır. Örneğin sömürgeci Avrupalılar, kolonizasyon hareketini başlatmak ve yaptıkları uygulamaları meşrulaştırmak için kültürel evrim düşüncesini kullanmışlar ve yerli halklar ile Avrupalı toplumlar arasında hem fiziksel hem de yaşam tarzları arasında farklılıklar bulunduğunu belirtmişlerdir. Akal (2003) gerekçe olarak da yerlilerin insan kurban ettiklerini, yamyam olduklarını, enstest ilişki yaşadıklarını ve bu şekliyle doğal hukuku ihlal ettiklerini dile getirmişlerdir.

Ortaçağda ise doğal hukuk üzerinde skolâstik düşüncenin etkisi belirgin olmuştur. Bu dönemde Aziz Augustine gerçek anlamda adaletin; ancak Tanrısal irade tarafından verilebileceğini belirtir. İnsanın mutluluğa, akli sayesinde öğrendiği ahlaki öğretileri uygulayarak değil; ancak Tanrının emirlerine uyarak ulaşabileceğini söyler. Benzer şekilde StThomas Aquinas doğal hukukun ilkelerini, Tanrının yarattığı tüm rasyonel varlıklar için geçerli olan yasadın türetilmiş kaideler olarak açıklar (Black, 2001; Cassirer, 1984; Güriz, 2007; Redhead, 2001).

XVII. Yüzyılın başlarında kilise görüşünün toplumsal yaşamda önemini kaybederek aklın ve bilimin ön plana çıkması birçok alanı olduğu gibi dü-

şünceleri de etkilemiştir. Bu dönemde doğal hukuk düşüncesi daha ziyade sosyal sözleşme kuramıyla ilişkilendirilmiştir. Bu kuramın önemli temsilcilerinden biri Hobbes'dir. Locke ve Hobbes gibi filozoflar doğal hukuku, İlahi bir güç ya da krala ait bir hak olarak değil, insan olmakla beraber kazanılan bireyin biyolojik ihtiyaçlarının bir karşılığı olarak görür (Eriksen & Nielsen, 2010; Touraine, 2007). Hobbes' un temel hukuk felsefesi klasik doğal hukuk öğretisinin aksine, bireycilik, faydacılık ve bencillik üzerine temellenir. Ona göre doğal hukuk ilkeleri bağlayıcı ve zorlayıcı niteliğe sahip olmadıklarından gerçek bir kanun hüviyetinde değildirler. Doğa durumunda insanın, ihtiraslarına bağlı olarak zor kuvvete, bencilliğe ve hileye başvuracağını ve bu durumun toplumsal yaşamda istikrarsızlığa neden olacağını söyler. Bu anlamda Hobbes, devletin ortaya çıkmadan önceki halini güvenlik gerekçesiyle egemenlik kurma istediği ile mücadele eden, insanların birbirlerini yok etmeye çalıştığı *doğa* durumundaki istikrardan yoksun alan olarak açıklar. Bu istikrarsız ortamdan kurtulmak için insanlar, önceden var olduğu kabul edilen özgürlüklerinden vazgeçerek bir sözleşme yapmak zorunda kalırlar (Ağaoğulları, 1994:206; Arnhart, 2005: 137-139; Ben-Amittay,1983:163; Şenel, 2004: 318-323). Bu şekliyle Hobbes, olan ve olması gereken (doğal) hukuk ayırımında hukuki pozitivizmi ön plana çıkararak modern hukuk olgusunu, diğer bir yönüyle de egemen bir kuvveti (ya da iktidarı) toplumsal yaşamın merkezine koymaktadır.

Hobbes 'un üzerinde durduğu diğer bir nokta ilkel topluluklarda bir yönetim ya da hukuki anlayış olmadığından bu halkların sürekli savaş halinde yaşadıklarını varsaymasıdır. Ona göre bu topluluklar süreç içinde savaş halinden toplum sözleşmesine doğru bir eğilim gösterirler. Bu yaklaşımla Hobbes devletin ortaya çıkışını; sadece toplum sözleşmesine bağlamakta antropolojik verileri dikkate almamaktadır (Arnhart, 2005:244-245). Oysa ki devletin kökeni ve onu oluşturan insanlık tarihinin gelişim serüveni oldukça eskidir. Ve salt toplum sözleşmesine bağlı kalarak devlet ve unsurlarını açıklamaya çalışmak yanıltıcı olabilir. Antropolojik bilgiler, devletin ortaya çıkışını devletsiz toplumların devletli toplumlara evrilmesiyle oluştuğunu göstermektedir (Roberts, 2010). Süreç içinde yiyecek üretiminin gelişmesi (tarımsal üretimde artış sağlanması, bitkilerin ıslahı, hayvanların evcilleştirilmesi), yerleşik hayata geçiş, nüfus artışı, ticaret ağlarının ve

mülkiyet haklarının gelişimi, güvenlik ihtiyacı, toplumsal işbölümünün gelişmesi ve vatandaş haklarının korunması gibi nedenler ekonomik anlamda artı ürünü ortaya çıkarmıştır. Besin üretiminden elde edilen bu artı ürün, egemen güçler tarafından kontrol altında alınmakta ve daha geniş alanlar üzerinde hâkimiyet kurulabilmenin bir aracı olmaktadır. Denetim alanı genişledikçe insanlar, kendilerini yönetebilen daha da önemlisi kendisini koruyabilen liderlere ihtiyaç duymakta ve bunun koşulunu da siyasal örgütlenmesi en gelişmiş olan devletin varlığına bağlamaktadırlar (Diamond, 2001; Lewellen, 2011).

Hobbes, ilkel toplumları kastederek bu gibi topluluklarda yasaları yapan ve uygulayan bir denetim mekanizması olmasa bile aklın, doğa yasalarının topluluk üyelerini bir araya getirerek antlaşma sağlayabilecek koşulları oluşturabileceğini söyler (Hobbes, 2007). Diğer bir ifade ile daha ziyade geleneksel ve ilkel toplum yapılarında görülen örfi nitelikteki kültürel hukuk kurallarının düzenin güvence altına alınması ve ortaya çıkan itilafların çözümünde taraf olacağını belirtmektedir. Gerçekten de bu yaklaşım hukuk antropolojisi verileriyle uyuşmaktadır. Örneğin anlaşmazlıklarda kabilenin en yaşlı üyesinin hakem olarak kabul edilmesi ya da suçun büyüklüğüne göre uğranılan zararın tazmini, bireyin topluluktan dışlanması, yerme... gibi uygulamalar birey üzerinde kontrol kurma adına önemli olabilmektedir. Bu şekliyle Aristo'dan buyana gelen doğal hukuk öğretileri ile kültürel hukuk kuralları arasındaki farklılıklar azalmakta ve her iki anlayış arasında ortak bir uzlaşıya varılabilmektedir.

Dönemin bir diğer düşünürü olan Hugo Grotius ise doğal hukuku benzer şekilde kökenini ussal doğasından alan nitelikleri bakımından uyulması zorunlu ya da yasaklanmış eylemler olarak açıklar. Ona göre doğal hukuk, kilise öğretisi dışında gerçekleşen, Tanrısal iradeye bağlı olmayan bir anlayışı ifade eder. İktidarın insani bir kurum olduğunu söyleyerek iktidarın kaynağını Tanrıda değil, sözleşmelerde aramanın gerekliliğine vurgu yapar (Abales, 2012: 18-19). Locke'a göre ise doğa durumu bir eşitlik ve özgürlük alanıdır; ancak bu yaklaşım insanın bir düzensizliğini ifade etmez. İnsan akli sayesinde davranışlarını doğal hukuka uyumlu hale getirir. Ona göre doğal hukuku kontrol eden güç akıldır. Yani doğal yasa kaynağını akıldan alır. Akıl bir kimsenin diğer bir kimsenin yaşam, özgürlük, sağlık ve mül-

küne zarar vermemesini öğretir. Mülkiyeti, insan emeğinin doğal bir hakkı olarak kabul eder. Rasyonel bir varlık olarak insanın ne yapabileceği ya da ne yapması gerektiği konusunda bilinçli ve ahlaki bir yapıya sahip olduğunu söyler. Locke'un sosyal sözleşme kuramına göre insanlar barış, güven ve mutluluk içinde yaşamak için anlaştılar. Ancak insanlar sözleşmeyi yapmakla doğal haklarından vazgeçemediler. Aksine güvence altına alarak doğal hukuku korudular (Arnhart, 2005: 274-275; Güriz, 2007: 181-183; Locke, 1999; Russell, 2000:390-392).

Sosyal sözleşme ile bireyler belirli bir topluluğun üyesi olmayı kabul ederek geçmişteki kaosu yaşam biçiminden (olan) güvenli ve düzenli bir yaşam biçimine (olması gerekene) geçmiştir. Bu düşünceyle birlikte doğal hukuk ile modern hukuk arasındaki ayrılık somutlaşmıştır. Bir anlamda, doğa yasalarından sosyal sözleşmeyi amaçlayan yasaya geçişle, normatif düşüncenin antropolojik anlamda hukukun (kültürel hukukun) temelleri atılmıştır (Can, 2003). Genel anlamda ise doğal hukuk ile antropoloji kuramları arasında bir uyumsuzluk yaşanabilir. Örneğin, bu durumu antropolojinin yayılmacılık kuramında ya da kültür-kişilik okulunda görebiliriz. Her kültürün farklı ve kendine özgü koşulları olduğunu ve bu sebeple, toplumları ben-öteki ayrımı yapmadan kendi içsel dinamiklerine göre değerlendirmenin haklılığını savunmak, aslında doğal hukukun öğretileri olan evrensel ahlaki ilkeler varsayımıyla çelişkiye neden olur. Çünkü kültürel görecelik gereği, toplumdaki farklı ahlaki ilkeler gelişebilir ve toplumların ihtiyaçlarına ve beklentilerine bağlı olarak farklı hukuk uygulamaları görülebilir (Arnhart, 2005; Eriksen, 2009; Touraine, 2007).

Bu anlayışın savunucularından antropolog Franz Boas ve öğrencisi olan Ruth Benedict, insan doğasının evrensel gelişim aşamalarını reddederek insanın kültürel değişkenliğe olan eğilimine vurgulama yapmışlar ve her kültürün kendine has yapısal ya da davranışsal özelliklerinin bulunduğunu belirtmişlerdir. Bu anlayış içinde kültürel görecelik, her toplumun kendi hukuk kuralları olması gereğinden hareket ederek pozitif hukuka çıkarsama sağlar. Öyle ki bu teori, doğal hukukun ortak ilkeleri olan adalet, özgürlük, yaşam hakkına açıkça bir meydan okuyuş olarak algılanabilir. Örneğin, gelişmiş bir kültürlerdeki hukuk normları nasıl geçerli olabiliyorsa benzer şekilde ilkel bir toplumda bize göre suç teşkil eden yamyamlık yemek kültü-

rünün bir parçası olarak kabul edilebilir. Diğer bir deyişle kültürler arasındaki farklı algı bir takım evrensel ahlaki ölçütler olduğuna dair düşüncelerimizi yıkabilir. Buradan, bilindik klasik doğal hukuk (geleneksel doğal hukuk) anlayışının terk edilerek geçmişe göre daha kabul edilebilir bir anlayış olan-topluluk genelini kapsayan- sözleşmeye dayalı, ortak iyiyi amaçlayan bir doğal hukuk kuramına ulaşılabilir. Diğer bir ifade ile bu çıkarsama doğal hukuk ve sözleşme teorilerinin ortak paydası olarak hukuki pozitivizme köken oluşturabilir.

Ancak bu noktada toplumun çoğunu temsil eden ortak iyiyi amaçlayan-pozitif hukuku yakınsayan- doğal haklar mı yoksa kişisel anlamda bireyin doğal hakları mı? toplum tarafından kabul görecektir. Çoğu durumda doğal haklar, toplumsal beklentiler ve ihtiyaçlara bağlı olarak kurgulanabilir. Diğer yandan, azınlıklar tarafından ortak iyi ilkelerinin reddedilmesi toplumsal çatışmalara ortam hazırlayabilir ve bu durum, iktidar sahipleri tarafından topluluğun ilkelerine bir meydan okuyuş, bir karışıklık yaratıcı eylem şekli olarak algılanabilir. Çünkü doğal ya da ussal düzen tarafından ortak ilkelerin tanınmayarak reddedilmesi, mevcut durumu yargılayarak değişmeye zorlayacaktır. Bu şekliyle doğal haklar insanları, yazgının doğumuyla hazır olarak kendilerine vermiş olduğu mevcut düzeni kabul etmektan alıkoyma eğilimindedir. Çünkü insanın başlangıçtaki durumu doğal haklardan gelen ayrıcalıklı konumu nedeniyle bir nevi kusursuzdur. Ancak bireyin grup içinde yaşama zorunluluğu, kişiyi doğal durumundan ayırarak çoğunluğun görüşüyle hareket etmeye zorlayabilir.

Aslında hukukun temel amacı, bireysel çıkarlardan ve ihtiyaçlardan kaynaklı toplumsal çatışmaları en aza indirecek ortak bir uzlaşmaya ortam hazırlamaktır ki böylesi bir sonuç doğal hukukun evrensel ilkelerinden ziyade, hukuka pozitivist açıdan bakmanın, yasalara göre hareket etmenin gerekliliğine vurgu yapar. Ancak yasa yapıcı iktidar aktörleri, mevcut düzenin sürekliliğini sağlamak yanında iktidarını sürekli kılmak için de yasalar çıkarabilir ve pek çok kere de çıkarılan yasaların kamu yararını korumak ve toplum için yapıldığı söylenir. Oysaki çoğu kez her iktidar, yasaları çıkar amaçlı olarak kullanabilmektedir. Bu durum ise modern hukuku doğal hukuk yanında tartışmaya açık hale getirir. Öyle ki sosyal-kültürel bir varlık olarak insan, bağlı olduğu çevre itibarıyla belirli güç odaklarının hedefi hali-

ne gelebilir ve çoğu kez de öyledir. Çünkü insan ve ait olduğu çevre, egemen güçlerin siyasal mücadele alanıdır. Hele ki bu durum insanlığın sanayileşme toplumuna geçişiyle birlikte hız kazanmış ve bilgi toplumuyla artarak devam etmiştir. Dolayısıyla, bir toplumda hiçbir zaman tüm insanlığı hedef alan evrensel bir doğal hukuk; sadece örfi nitelikli bir kültürel hukuk ya da bir tek modern hukuk anlayışından söz etmemiz mümkün olmayabilir. Bu durumda her toplumun içsel ve dışsal dinamiklerine göre ortaya çıkabilecek baskın bir hukuk anlayışının varlığından söz edilebilir. Buradan da *hukuki görecelik* ve bunun türevleri olan *varoluşçuluk* ya da *pozitivizm* anlayışa varılabilir.

Süreç içinde insanın düşünsel ve bilişsel süreçte elde ettiği kazanımlar doğal hukukun içsel değerlerine yüklediği anlamları da değiştirmiştir. Özellikle 19.yüzyıla egemen olan pozitivizm akımı modern hukukun bir dizi öğretisini egemen kılmaya çalışmıştır. Bu dönemde doğal hukuk kendini modern doğal hukuk kavramı altında yenileyerek özgünleştirmeye uğraşmıştır. Temsilcilerden birisi hukukçu düşünür Alman Rudolf Stammler'dir. Stammler'e göre doğal hukuk adalete eşdeğer bir anlam taşır. Ona göre adalet mutlaktır; ancak uygulanabilmesi zaman ve bulunduğu konuma göre değişkenlik gösterebilir. Eğer "bir toplum özgür iradeli bireylerden oluşuyorsa" o toplum Stammler'e göre ideal bir toplum anlayışını ifade eder. Bir diğer alman hukukçu Gustav Radbruch ise hukuk kurallarının doğal hukukun evrensel ilkelerinden bağımsız olmayacağını dile getirerek modern hukukun doğal hukuktan köken aldığını belirtir (Aktaş, 2004; Güriz, 2007). Bir diğer modern doğal hukuk kuramcısı Lon L. Fuller'in doğal hukuk anlayışı bilindik klasik öğretiden farklı olarak hukukun içeriğinin ahlaksal sınırlamalara tabi olmaması gerektiğini belirtmesidir. İtalyan hukukçu Giorgio Del Vecchio'e göre ise doğal hukuk, insan doğasının ortak paydada bulunduğu alandır. Ona göre doğal hukuk gö-reli değildir; bundan dolayı varlık noktasında rasyonel, yüksek hakikati temsil eden uluslar üstü bir anlayışı temsil eder. Modern doğal hukukun diğer bir temsilcisi olan Finnis ise doğal hukuku laiklik ilkesinden köken alan, kilisi öğretilerinden uzak, rasyonel bir hukuk olarak açıklamaktadır. Bu özelliğiyle doğal hukuk toplumsal yaşamı biçimlendiren akla ve bilme yakındır (Aktaş, 2004; MacCormic,1996).

Yakın çağla birlikte doğal hukuk biraz daha laikleşmiş ve modern hukuka yaklaşan bir anlayışı temel almıştır. Diğer bir ifade ile doğal hukuk ve

öğretileri modern hukuka yaklaşmakta ve akıl tarafından oluşturulan normlardan ibaret olmaktadır. Aslında bu durum hukukun işleviyle alakalı bir konudur. Hukukun temel işlevi, mevcut düzenin sürekliliğinin sağlanması ve bu yönüyle insanların temel ihtiyacı olan güvenlik, besin temini, psikolojik ihtiyaçların giderilmesi gibi bir takım yaşamsal ihtiyaçlara cevap verebilmesidir. Bu şekliyle doğal hukuk, kendini çağın şartlarına göre uyarlayarak toplumsal yaşama katkı sağlamıştır. Benzer şekilde antropolog Malinowski, işlevi olmayan, ihtiyaçlara cevap veremeyen sosyal bir örgütün ya da bir kültür öğesinin varlığını devam ettiremeyeceğini söyler. Öyleyse bir kültür ürünü olarak hukuk, insanların ihtiyaçlarını karşıladığı / işlevsel olduğu müddetçe bir anlam taşır ve varlığını devam ettirir. İşlevinden yoksun, toplumsal ihtiyaçları karşılamayan bir hukuk ise süreç içinde anlam ve önemini yitirir. Bu anlamda doğal hukuk, kendini çağın şartlarına uyarlayarak toplumsal yaşama katkı sağlamaya devam etmektedir

Jean-Jacques Rousseau-Doğal Hukuk ve Toplum sözleşmesi

Rousseau, XVII. yüzyıl *Aydınlanma* düşüncesiyle birlikte Avrupa'da meydana gelen gelişmelerin ahlakı çökerttiğini ve toplumların bir yoksulluk ve kargaşa düzeniyle karşılaştığını söyleyerek bağlı olduğu toplumsal yapıyı eleştirir. *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı* adlı yapıtında, özel mülkiyeti ve insanlar arasındaki anlamsız hırsı eşitsizliğin temel iki ilkesi olarak sayar. Ona göre uygarlığın gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan akıl yürütme insanların mülkiyet anlayışını değiştirmiştir. Bunun sonucu olarak insanlar, doğa durumundan kopmuş ve eşitsiz bir insan kitlesi oluşmuştur. Eşitsizliğin ortaya çıkmasıyla, insanın doğa durumunda var olan acıma ve merhamet duygusu gibi bazı değerler yitirilmiştir. Rousseau iki tür eşitsizlikten bahsederek: (i) Birinci tür eşitsizliği insana tabiat tarafından verilen yaş, sağlık, zekâ gibi farklılıklardan kaynaklanan doğal bir eşitsizlik (ii) ikinci tür eşitsizliği ise bir çeşit uzlaşmaya ya da siyasal eşitsizliğe dayanan zenginlik, soyluluk veya hükmetme şeklinde, ayrıcalık neticesi yapay olarak ortaya çıkan bir eşitsizlik olarak açıklar. Rousseau'a göre eşitlik ve ahlak kadar insan için gerekli olan diğer bir özellik özgürlüktür. İnsanın yaşayışında, düşüncelerinde ve duygularında daima özgür olmak isteyeceğini söyler. Ona göre hiç bir zenginlik, mevki ya da güvenlik kaygısı bireyi fi-

kirlerini söylemekten alı koymamalıdır. Dolayısıyla özgürlük, ahlak ve eşitlik Rousseau'da en yüce erdem olarak kabul görülür (Rousseau, 2006: 15).

İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı adlı eserinin ikinci kısmında Rousseau söylemini daha da açarak genişletir. Mülkiyetin doğuşuyla, devletin ortaya çıkışı arasındaki aşamayı ilişkilendirerek devlet olgusunu zenginlerin ortaya koyduğu bir düşünce olarak açıklar. Adalet, mülk ve özgürlüklerin devlet güvencesi söylemi altında insanları hürriyetlerinden mahrum bıraktığı ve köleliğe alıştırdığını söyler. Devleti, özgürlükleri ortadan kaldıran, mülkiyet ve eşitsizliği koruma altına alan, insanları hem ekonomik hem de psikolojik açıdan sefalete sürükleyen bir yapı olarak eleştirir. Ona göre doğa durumunda yaşayan insanlar, doğa yasaları gereği sade bir yaşam sürer ve olanaklara sahip olduğu için özgür ve eşittirler. Topluluk halinde yaşamaya başlayınca bu mutluluğu yitirmişlerdir. Gelecek için çabalamak ve uygarlaşma isteği insan doğasına uygun değildir. Benzer şekilde, *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev'de* Rousseau teknolojik buluşların gelişmeyi değil, insanlar arasında ahlaki yozlaşmaya neden olduğunu ileri sürer. Çünkü insan, toplumsal yaşama geçmeyle doğal insan konumundan uzaklaşmıştır. Örneğin insan tabiatında uygarlıkla birlikte açgözlülük, cimrilik, düzenbazlık, hilekârlık gibi çıkarına dayalı bir anlayış hâkim olmuştur. Rousseau doğa kanununa aykırılığı: “Bir kişinin iki kişiye yetecek kadar araç ve gereçlere sahip olması ya da çoğunluk temel ihtiyaç maddelerinden yoksun yaşarken, bir avuç insanın bolluk içinde yaşaması” şeklinde özetlemiştir. Dolayısıyla uygarlıkla birlikte doğal olan, olması gereken mutlu yaşam bozulmuş onun yerine güvenin ortadan kalktığı, eşitsizliğin, köleliğin, sefaletin sıradanlaştığı ve özgürlüğün yok olduğu bir yaşam oluşmuştur (Rousseau, 2006:119-160; Rousseau, 2009).

Rousseau, siyaseti toplumsal yaşamın merkezine koyarak siyasal sistemi yapay olarak nitelemiştir. Halkın onaylamadığı hiçbir yasanın geçerliliğinin olmadığını söylemiş, aynı zamanda yasayı çıkaran iktidar aktörlerini halkın temsilcisi olamayacakları gerekçesiyle eleştirmiştir. Bu sistem içindeki yer alan insan yaşamını ise doğal bir dönüşüm süreci olarak kavramsallaştırmış ve bu düşünce 1762 yılında yazdığı, “toplumsal sözleşme” kuramının temelini oluşturmuştur. Rousseau bu eserinde, siyasetin ahlaki etkileri üzerinde durarak ahlak bozukluğunun siyasal kökenlerine işaret eder. İnsanın iyi ya

da kötü bir karaktere sahip olmasını doğasından değil, onu yöneten iktidardan kaynaklı olduğunu söyler. Mülkiyet sahibi olmanın ve uygarlaşma sürecinin (kültürel evrimin) insan doğasındaki olumsuz etkisine değinir. Ona göre: (i) Özel mülkiyet sahibi olmak ahlaki bir yozlaşmaya neden olur. Diğer bir ifade ile mülkiyeti, toplumda meydana gelen ahlaksal çöküntünün temel sebebi olarak görür. Rousseau'ya göre özel mülkiyet insan doğasında olmayan, tarihsel süreç içerisinde gelişen toplumsal bir alışkanlık ya da davranış biçimidir (ii) doğal insan ve toplumsal insan arasındaki farkı, fiziksellik ve ahlaksallık çelişkisi üzerine kurgular. Ahlaksallık bilinenin aksine, insan doğasının bir sonucu değildir; insanın toplumsallaşma sürecinde doğallığını kaybetmesiyle ortaya çıkan bir durumdur (iii) insanın toplumsal yaşamda doğal eğilimlerine yer yoktur. Çünkü ilkel insan hayvanlara daha yakındır. Örneğin Rousseau, göçebe, tutumlu, üşengeç, ahlakdışı ve barbar yaratıklar gibi insanla özdeşleştirdiği kimi kavramları orangutanlara benzetmesiyle biyolojik evrime atıfta bulunur (Redhead, 2001: 164-170). Diğer bir yaklaşımla, Rousseau'nun uygarlığa ve insanlık tarihine yönelik yaptığı çıkarsamalar, aslında sözleşme teorisine, dahası antropolojik bir evrime gönderme yapmaktadır (Akal, 2005:111).

Rousseau'nun genel irade yaklaşımına göre, irade ve özgürlük kavramları insanı hayvanlardan ayıran iki temel özelliştir. Hayvanlar, doğanın verdiği içgüdülerle hareket ederken, insan davranışları doğanın bu sınırlamalarından bağımsız olarak hareket etme yetisine sahiptir. İrade, ahlakın ve özgürlüğün kaynağıdır. Ona göre, bir kişinin özgürlüğünden vazgeçmesi, insan olma niteliğinden, insan haklarından ve hatta tüm görev ve sorumluluklarından vazgeçmesi anlamına gelir. Bu durumu insan doğası ile bağdaştırmaz. Buna karşılık, insan doğasını (ya da davranışlarını) şekillendiren arzular ve tutkular olarak açıklar. İnsan denen canlı aklın değil, arzularının güdümündedir ve dolayısıyla çıkarlarına göre hareket eder. Akıl, tutkular sayesinde gelişir ve bireyi esir alır. Bu yönüyle akıl, insanın bireysel ve toplumsal gelişimine yön veremez (Rousseau, 2009; Rousseau, 2010). Bu anlamda Rousseau, insanın doğa durumundan uzaklaşmasıyla, yani toplumsallaşma süreciyle birlikte çıkarlarına göre hareket eden bencil bir varlığa dönüştüğünü ve özgürlüğünün kısıtlandığını söyler. Aslında, Rousseau'nun genel irade söylemi birçok yönden doğal hukukla aynı ya da benzer düşünceleri paylaşır.

Rousseau'ya göre doğa durumunda birey özgür irade yetisine sahiptir. Ancak insanın, doğa durumundan toplumsallaşma sürecine geçişiyle birlikte yitirdiği pek çok özgürlük alanı vardır. Bunlardan birisi de insanın anarşik dönemde herhangi bir siyasal örgütlenmeye ya da düzenlemeye bağımlı olmadan özgürce hareket edebilme serbestliğidir (Cranston, 1999). Çünkü insan, doğa halinde bir sözleşmeye ya da topluma ihtiyacı olmadığından ve doğal olarak, insanların birbirlerine karşı herhangi bir yükümlülüğü bulunmadığından, mutlu-mutsuz, adaletli-adaletsiz, iyi şey-kötü şey ayırımına ihtiyacı yoktur. Bu anlayış uygarlaşma süreciyle birlikte tersine dönmüştür. Dolayısıyla süreç içinde birey, toplumsallaşmayla (ya da evrimleşmeyle) birlikte- mülkiyetin, eşitsizliğin ve ahlaki bozulmanın varlığıyla- doğa durumundan uzaklaşmış ve özgürlüğünün kısıtlandığı bir duruma geçmiştir. Rousseau göre iktidar sahipleri, üstünlüğünü ve statü farkını ortaya koymak için bütün insanları bir araya getiren hileli bir toplumsal sözleşme tesis etmiştir. Ona göre: “Zenginlere yeni güçler getiren, doğal özgürlüğü bir daha geri dönmek üzere yok eden, mülkiyet ve eşitsizlik kanununu alabilmişince kuran” sözleşme olarak varsayılan bir yanılısma ortaya konulmuştur. Öyle ki topluluk üyeleri, teklif edilen bu sözleşmeye karşılık özgürlüklerinden feragat etmişler, özgürlüklerini güvence altına aldıklarını varsayarak karşılık vermişlerdir (Hobbes, 2007: 93-94; Rousseau, 2009: 155-156).

Dolayısıyla Rousseau, eşitsizliğin ve mülkiyetin bir sonucu olarak uygarlığın meydana geldiğini ve bu şekilde insanın doğa durumundan uzaklaştığını ve tüm bunların, hileli olarak nitelendirdiği bir sözleşmeyle güvence altına alınmaya çalışıldığını söyleyerek bu durumu eleştirmiştir. Rousseau, hileli olarak varsaydığı sözleşmeye karşılık eski sözleşmenin olumsuzluklarının tümünü bertaraf edecek, “toplum sözleşmesi” adı altında genel irade kavramı içinde yeni bir sözleşmenin, yeni bir uygarlığın ve yeni bir ahlak anlayışının tesis edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Özetle Rousseau toplum sözleşmesi adlı yapıtında, eşitlik ve özgürlük temelli, genel iradeye dayanan demokratik bir toplumun nasıl inşa edilebileceği üzerinde durmaktadır. Rousseau'nun sözleşme kuramına göre, topluluk üyesi her birey kişiliğini ve yetkisini üstün olan genel bir iradeye bırakır. Ancak üyelerden hiç birisi sözleşmeye katıldığı için eşitlik hakkından ya da özgürlüğünden bir şey kaybetmez. Bu anlayış içinde topluluk üyesi her birey, belli bir örgütlenme

etrafında bir araya geldiği halde, yine kendi uyuğunda kalarak eskisi kadar özgür bir insan olarak yaşayabilmektedir. İnsanlar, güç ve zekâ bakımından eşit olmasalar da sözleşme yoluyla özgür olurlar. Yani bu şekilde birey, aristokrasi grubuna ya da monarşi ile yönetilen bir iktidara değil, çoğunluğun temsil edildiği genel bir iradeye tabi olur (Rousseau, 2012:25).

Toplum sözleşmesi teorisi, laik ulus devlete geçişin, ussal anlamda örgütlenme kurgusunun kuramsal dayanağını oluşturur. Öyle ki bireylerin yurttaşlık kategorisi içinde sözleşme mantığıyla hareket etmesi süreç içinde devletin tek bir güç olarak anlam kazanmasına neden olur. Ancak burada, sözleşmeye taraf olmayan ya da yurttaşlık kategorisine dâhil olmayan birey açısından devlet zorlayıcı bir güç olarak kalır ki bu durum, süreç içinde devletin devamlılığını sorgulayacak kadar açık bir tehdit haline gelebilir. Çünkü bir şekilde pozitif hukuku temsil eden, toplumun geneli tarafından benimsenen hukuk kurallarıyla, toplumun diğer üyelerinin kendi öznel koşullarından kaynaklı kabul ettikleri kurallar arasında önemli bir uyumsuzluk ve çatışma yaşanabilir.

Jean-Jacques Rousseau ve Antropoloji

Rousseau, ortaya koyduğu fikirlerle bir yanda aydınlanma dönemini eleştirmiş, diğer bir yanda ise demokrasinin, modernitenin kati bir savunucusu-aydınlanma döneminin eleştirisini yapan bir aydınlanmacı- olarak dönemin en etkili düşünürü olmuştur. Özellikle Rousseau'nun insanın tarihsel gelişimi ve ilerleme düşüncesine yönelik getirdiği eleştiriler, ideal toplum modeli anlayışı, ilkel toplumlara yönelik çalışmaları antropolojinin temel yaklaşımlarına büyük ölçüde dayanak teşkil etmiştir. Balandier (2010:9) örneğin Rousseau, vahşi halkların adetlerini bilimsel bir şekilde inceleyerek onların kültürlerine ve tarihsel geçmişine yönelik önemli tespitlerde bulunur. Toplumlara karşılaştırmalı olarak ve kültürel görecelik içinde incelemenin gerekliliğine vurgu yapar. Bu şekilde Franz Boas'ın kültürel göreceliğine ve Radcliffe Brown'ın yapısal-işlevselcilik kuramına kaynaklık eder (Eriksen & Nielsen, 2010).

Rousseau ilkel insanları; ormanlarda yaşayan, yardımlaşmaya ihtiyacı olmayan, sınırlı sosyal etkileşimi olan, savaş bilmeyen, yeme-içme ve barınma gibi, sadece biyolojik ihtiyaçlarını karşılayan bir varlık olarak açıklar. Doğru durumunda insanlar, yalnız şekilde hayatlarını idame ettirdikleri

için fiziksel farklılıklar hariç aralarında kısmen de olsa bir eşitlik söz konusudur. Öyle ki Rousseau, doğa durumunda insanların mutlu, özgür ve eşit bir insan olarak yaşadıklarını belirtir. İdeal toplum modeli içinde yaşayan insanları doğa durumunda olan, devleti olmayan özgür “soylu vahşiler” olarak tarif eder. Ancak insanlar, kominal yaşamdan yerleşik yaşama geçmeyle eşitsizlik durumuna girerler. Çünkü tarımsal yaşam tarzı, zengin ve fakir arasındaki mülkiyet eşitsizliğini yaratarak toplumsal sınıfları oluşturmuştur. Antropolog Marshall Sahlins’e göre avcı toplayıcı grupların ihtiyaçları sınırlı olduğu için istekleri de sınırlıdır. Boş vakitleri çoktur. Hiçbir şeye sahip olmadıkları için özgür ve eşitlikçidirler. Buna karşılık Sahlins, avcı-toplayıcı grupların gerekli olan yaşam koşullarını sağlamak için nüfusu sınırlandırdıklarını ve bunun içinde, çocukları ve bakıma muhtaç yaşlıları nüfus planlaması gereği öldürdüklerini kabul eder. Dolayısıyla, ilkel toplumları incelediğimizde topluluk üyesi pek çok insanın zor doğa koşullarıyla mücadele ettikleri ve yaşam sürelerinin kısıldığı görülür: Besin kıtlığı, kan davaları, hastalıklarla mücadele gibi (Arnhart, 2008; Sahlins, 2012).

Antropologlar, insanın gelişim evresinde sosyal etkileşime, dahası kültürlenme olgusuna özel ehemmiyet göstermekte ve öteden beri insanların, biyolojik olmasının yanında kültürel bir varlık olarak yaşamlarını devam ettirdiklerini söylemektedirler. Antropologların, insan ırkının devamı olarak gördükleri en önemli şey, insanların örgütlü bir varlık olarak yaşamlarını sürdürebilmeleridir. Çünkü insanın hayatta kalma arzusu onu, diğer insanlarla işbirliğine yöneltir. Bunun yanı sıra, örgütün devamlılığı için iktidarı temsil eden bir ya da birkaç üyesi tarafından uyulması istenen bir dizi kural koyulabilir. Kuralların kabulü ile en azından doğal hukukun asgari düzeyde uygulanması sağlanarak, insanın yaşamı ve temel özgürlükleri koruma altına alınabilir (MacCormack, 2009). Ancak bu yeterli midir? Pek tabii ki yeterli değildir. İnsanların grup halinde yaşamaya başlamasından beri ihtiyaçları artarak devam etmektedir. Hele ki bu durum günümüz tüketim toplumuyla daha da belirginleşmiştir. Zaten, insanların grup halinde yaşamalarından buyana, bizler ister bunu doğal hukuk kuralları, istersek örfi ya da pozitif hukuk öğretisi olarak tanımlayalım, bu kurallar grup içinde yaşamayı olanaklı kılmıştır. Çünkü kurallara uymak toplumsal yaşamın bir gereği olmuştur. Dolayısıyla İnsanlar, en azından temel biyolojik ihtiyaçlarını gi-

dermek için düşük sosyal işbirliğini gerektiren kominal yaşamı benimsemişlerdir. İnsanların temel ihtiyaçlarını giderme noktasında, hangi araçları ya da yöntemleri kullanacağını, bağlı olduğu sosyal-kültürel çevreden kültürlenmeyle kazandığı (ya da içselleştirdiği) ve bu şekliyle bireyin, topluluğa ait hukuksal düzenlemeleri ve diğer işlemlere ilişkin uygulamaları büyük ölçüde baştan onayladığı kabul edilir.

Rousseau toplumsal gelişmenin, sosyal evrim düşüncesinin aksine ileriye doğru olmadığını (doğrusal hat olarak), bir bozulmayla ortaya çıktığını ve bozulmanın kaynağının da toplumun kendi içsel dinamikleri olduğunu ileri sürer. Bireyin uyum içinde yaşadığı doğa durumundan sonra insanlar, evlilik ve akrabalık ilişkileriyle yerleşik küçük topluluklar halinde yaşamaya başlamış ve bu topluluklar, nüfus artışına bağlı olarak uzmanlaşmanın ve iş bölümünün olduğu karmaşık toplumlar haline dönüşmüştür. Bunun sonucu olarak ilk hali özgür, ilkel ve doğal olan insan, süreç içinde eşitsizliğin yaşandığı yapay bir çevrede yaşamak zorunda kalmıştır (Eriksen & Nielsen, 2010). Bu anlayış içinde doğal eşitsizlik, bir taraftan insanlığın gelişmesine (ya da uygarlığın oluşmasına) neden olurken, diğer taraftan özgürlüğün ortadan kalkarak kültürel eşitsizliğin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu şekilde Rousseau, kültürel gelişmeyi insanın gelişimi bakımından yıkıcı bir güç olarak nitelmiş ve bu durumu şöyle açıklamıştır: “İnsanlar arasında yeteneklerin eşit olmaması nedeniyle, en güçlü olan, en becerikli olan ya da en zeki olan toplumsal gelişmenin nimetlerinden çok daha fazla pay almıştır. Bunun sonucu olarak insanlar, eşit çalışmalarına karşılık biri fazla kazanırken, diğerinin ise ancak yaşayabileceği kadar geliri olmuştur”. Ve böylece, eşitsizliğin temelleri en baştan atılmış, yaşam mücadelesine direnemeyenler yok olmuşlardır (Rousseau, 2006: 149-151).

Benzer şekilde erken dönem antropologların birçoğu toplumsal örgütlenmenin ve devletin oluşum sürecini evlilik ya da kan bağına dayanan ilişkiler neticesi ortaya çıktığını söylemiş ve varsayılan bu durumu insanlığın tarihsel gelişiminin olması gereken bir yönü olarak değerlendirmişlerdir. Örneğin Morgan, 1877 tarihli *Ancient Society* adlı eserinde toplumların geçirdiği evrimi aile, devlet ve özel mülkiyet çerçevesinde inceleyerek toplumların yönetim şeklini iki tür toplum tipine göre açıklamıştır. Bu yaklaşıma göre ilkelerde siyasal düzen kişiler ve şahsi ilişkiler üzerine kurulur;

ikinci tür toplum ise mülkiyet ya da toprak üzerine temellenir, böylesi bir yaklaşım devlet olarak tanımlanabilir. Ona göre sosyal örgütlenme, akraba temelli-soydanlık ilişkisi ile-gelişme gösterir ve topluluk içi cinsiyete göre şekillenir. Keza antropolog Henry Maine *Ancient Law* (1861) çalışmasında, ilkel toplumların soya dayalı-akrabalık ekseninde- organize olduğunu ve ataerkil yapının birtakım kutsal yasaklara göre düzenlendiğini belirtmiştir. Ayrıca çalışmasında statüye dayanan toplumlardan, sözleşme üzerine kurulmuş toplumlara geçiş ve akrabalık bağına merkeze alan toplumsal örgütlenmelerden, yerel yanyanalık ilkesini öne çıkaran toplumsal örgütlenmelere geçişi açıklamıştır (Balandier,2010:10-11; Eriksen,2009:31). Aslında doğal hukuk kuramcılarında bakıldığında, Hobbes, Locke ve Rousseau gibi düşünürlerin hemen hemen hepsinin bir şekilde devlete ilişkin bir yönelişi açıklamaya çalıştığı görülür. Öyle ki bu düşünürler, antropolojik anlamda devletin ortaya çıkış koşullarını, devletsiz toplumlardan devletli toplumlara geçiş aşamasını doğal hukukla ilişkilendirirler (Abeles, 2012).

Rousseau'nun ideal toplum modelini, devletsiz olarak niteleyebileceğimiz-merkezileşme derecesi düşük, küçük ölçekli-ilkel ya da kabile örgütlenmesine sahip topluluklarda görebilmek mümkündür. Ona göre gerçek anlamda özgürlük, ayrımcılığı reddederek herkesin eşit oranda var olan siyasal yapıya katılımını- alınan kararlarda söz sahibi olmasını- öngörür. Özellikle Rousseau'nun kendine özgü demokrasi ve eşitlik anlayışı içinde, genel irade kavramının yerli toplumların karar alma mekanizmalarıyla benzerlik göstermesi-kararların oyda birlik kuralı ile alınması- oldukça önemlidir. Bu gibi toplumlarda adet, gelenekler, ortak değerler ve sembollere bağlı olarak yürütülen ilişkiler mevcuttur. Karar alma sürecine genellikle grup üyelerinin tamamının dâhil olması ve liderlik pozisyonunun belirli bir yaş aralığında topluluk üyesi kişilere açık olması, bir yönüyle Rousseau'nun oy birliğine dayanan demokrasi ve eşitlik anlayışıyla benzerlik gösterir. Örneğin, Güney Afrika'daki Kalahari çölünde yaşayan Kung Bushmenler, kutup bölgesinde geniş bir coğrafik alanda yaşayan Eskimolar ya da Afrika bölgesinde yaşayan Pigmeler bu duruma örnek gösterebilir (Lewellen, 2011:41-45; Wells, 1984).

Rousseau için genel irade kavramı tüm insanlığa ait değildir; belirli bir halkın kendi kendini eşitlik ve özgürlük bakımından yönetmesini hedefler. Genel irade kavramının amacı, adil ve özgür bir toplumsal düzenin tesis

edilmesini sağlamaktır. Ona göre: “Her yönetim her memlekete gitmez” adlı başlık altında incelediği toplumları, ihtiyaçlarına, emek-tüketim ilişkisine, yönetim şekline, nüfus büyüklüğüne, iklimine, beslenme biçimine göre farklılıklar gösterdiğini belirterek bir şekilde antropolojide var olan *kültürel görecelik* anlayışına vurgulama yapar (Rousseau, 2012: 74-79). Dolayısıyla her toplum hukuku, kendine özgü ya da dönemin evrensel koşullarına göre düzenleyici bir güç ya da siyasi-politik anlayışın bir gereği olarak farklı şekillerde uygulamaya çalışmıştır. Örneğin, bir adam öldürme suçunun cezası bir toplumda idam iken, avcı-toplayıcı bir grup içinde ya da geleneksel devlet yapılarında veya onların alt kültürlerinde alınan kararlar, hukuk anlayışının kültürel ya da örfi nitelikli yönüne işaret eder. Bu anlamda hukuk, toplumsal ihtiyaçlara bağlı olarak yazılı, geleneksel veya her iki anlayışın ortak bir ürünü olarak ortaya çıkabilir.

Sonuç

Doğal hukuk ve ona bağlı kavramlar, Aristoteles'ten günümüze neredeyse tüm düşünürler tarafından insanın tarihsel süreç içinde geçirdiği tüm değişimlerle birlikte tartışılmıştır. Özellikle aydınlanma döneminin eleştirmeni Rousseau, kendine özgü üslubu ile doğal hak kavramına farklı bakmamızı sağlamıştır. Hem antropoloji çalışmalarıyla hem de düşünür kimliğiyle yapmış olduğu eleştiriler, insanın toplumsal yaşamda bir birey olarak diğer topluluk üyelerinin özgürlük alanına müdahale etmeden, özgürce nasıl daha iyi yaşayabilir algısına vurgu yapmıştır. Bu anlamda demokrasi, özgürlük, mülkiyet ve eşitlik kavramlarını doğal hukukla ilişkilendirerek bu kavramları toplumsal yaşamın merkezine koymuştur. Gerçek anlamda demokrasi anlayışını bizlere asırlar öncesinden öğretmiştir. Ya da özgürlüklerin nasıl güvence altına alınabileceğini, diğer bir ifade ile genel irade kavramı içinde demokratik ve özgürlükçü bir toplumun nasıl ve ne şekilde kurulabileceğini göstermeye çalışmıştır. Örneğin, “soylu vahşiler” olarak nitelendirdiği doğa durumunda yaşayan insanın, uygarlığa geçişle bozulan eşitlik, adalet ve özgürlük alanını tekrar tesis etmek ve güvence altına almak için ortaya koyduğu toplum sözleşmesi yaklaşımı, demokrasi adına, mükemmeli arzulamasa da egemenliğin meşru bir uygulaması olarak kayda geçmiştir. Dolayısıyla Rousseau'nun öğretileri; uygarlığa yönelik eleştirileri, antropolojik tartışmaları,

yurttaşlık egemenliğine dayalı devlete giden yolu sözleşmeyle açıklama çabası günümüzde bile geçerliliğini koruyabilen bir anlayışın parçası olmuştur.

Öte yandan, bireyin doğuştan kazandığı evrensel hakların, toplumsallaşmanın bir gereği olarak ortaya çıkan ortak iyiyi amaçlayan pozitif hukukla karşı karşıya kalması, kendinden başka sınıfsal bir varlığın üstünlüğünü kabul etmemesi, aslında insan doğasının bir sonucu olarak görülebilir. Çünkü rasyonel hukuk, insanın kendi var olma mücadelesinden kaynaklı, bende varım diyen *etnosentrik* bir bilinci yok saymıştır. Oysaki pek çok kere insan, biyolojik olduğu kadar, aynı zamanda kendi iç dünyasında da yaşayan psikolojik ve sosyal-kültürel bir varlıktır. Zaten toplum sözleşmesi kuramı, topluluk üyelerinin temelde bencil ve rekabetçi oldukları, düzenin devamlılığı için üyeleri birbirlerine karşı koruyan bir düşünce olduğu varsayımına dayanır. Yani tüm yönleriyle değerlendirdiğimizde insan ve onun ürünü olan uygarlık antropolojik olgunun merkezinde yer alır. Bu anlayış içinde insan merkezli bir hukuk, insan tabiatına uygun olarak tüm insanlar için ortak olan bazı değerleri üzerinde taşımalıdır. Ancak hukuk evrensel olduğu kadar bir o kadar da toplumların değer yargılarına göre özeldir. Çünkü toplumsal düzenin devamlılığı bunu zorunlu kılar. Dolayısıyla doğal hukuk ilkelerini günümüz koşullarına uyumlaştırma çabaları bu anlayışın ayırt edici özelliğini oluşturur.

Günümüzde doğal hukuk düşüncesi, her ne kadar eleştirilse de bu onun var olmadığı anlamına gelmez. Bilakis doğal hukuk, güncelliğini her daim korumaktadır. Öyle ki, modern hukuk uygulamalarını incelediğimizde birçok hukuk ilkesinin doğal hukuktan köken aldığını söyleyebiliriz. Rousseau bu anlamda, toplumsal gelişmenin yozlaşarak hileli bir sözleşmeyle ortadan kaldırmaya çalıştığı insan türüne en elverişli olan doğal eşitliği, doğal hukuku yeni bir sözleşmeyle tekrar kazandırmaya çalışmıştır. Yeni bir sözleşmeyle her bir yurttaşın, kişiliğinden taviz vermeden özgür ve eşit bir şekilde doğal haklarını güvence altına alarak yaşamını devam ettirmesini amaçlamıştır. Bu şekliyle Rousseau'nun öğretilerinde doğal hukuk, toplumların ihtiyaçlarına göre yeniden üretilmiş ve düzenlenmiştir. Bu anlamda, tüm insanları ortak noktada birleştirecek ya da en azından genelini hoşnut kılacak bir örgütlenme çabasına ihtiyaç vardır ki bunu temel anlamda, Rousseau'nun doğal hukuk öğretilerinde bulabilmek mümkündür. Dolayısıyla Rousseau; genel irade, toplum sözleşmesi, özgürlük, mülkiyet, demokrasi, eşitlik ve tüm bunların

ortak özütünü oluşturan doğal hukuk kavramına getirdiği yeniliklerle bugün olduğu gibi gelecekte de tartışılmaya devam edilecektir.

An Anthropological Assessment on Natural Law Philosophy of Jean-Jacques Rousseau

Abstract: The right of living and freedom of man gained by existence, the desire to secure the other basic rights such as security and ownership rights have been discussed in various forms by many thinkers throughout the history of humanity under the concept of natural law or natural rights. Jean-Jacques Rousseau, who is one of the leading names of political thought history, has criticized the enlightenment period, and on the other hand, he has become the most influential thinker of the period as a solid defender of democracy and modernity. Especially the criticisms towards historical development of humanity and progression thought as well as the period of enlightenment brought by Rousseau and his studies related to ideal model of society and primitive societies formed the basis of basic approaches of anthropology. He has emphasized how to live better in freedom as an individual in society without interfering with the freedom of other members of the community. In this sense, he has associated the concepts of democracy, freedom, ownership and equality with natural law and put these concepts at the center of social life. In this study, it has been aimed to analyze the historical process of change and development of the natural law concept, which was first mentioned by ancient Greeks and today often comes to the fore, and natural law philosophy of Jean-Jacques Rousseau within the scope of an anthropological sense.

Keywords: Jean-Jacques Rousseau, Natural Law, Anthropology, Natural Rights, Social Contract.

Kaynakça

Abales, M. (2012), **Devletin Antropolojisi**, Ankara: Dipnot.

Ağaoğulları, M. A. (1994), **Kent Devletinden İmparatorluğa**, Ankara:

İmge.

- Akal, C. B. (2003), *Modern Düşüncenin Doğusu: İspanyol Altın Çağı*, Ankara: Dost.**
- Akal, C. B. (2005), *İktidarın Üç Yüzü*, Ankara: Dost.**
- Aktaş, S. (2004), “Modern Hukuk Bağlamında John Finnis’in Hukuk Teorisi”, *Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8 (1-2): 3-22.**
- Anayurt, Ö. (2011), *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*, Ankara: Seçkin.**
- Andaç, F. (2004), *Hukukun Temel Kavramları*, Ankara: Detay.**
- Aral, V. (2012), *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine*, İstanbul: On İki Levha.**
- Arnhart, L. (2005), *Plato’dan Rawls’a Siyasi Düşünce Tarihi* [Çeviri: A. K. Bayram], Ankara: Adres.**
- Balandier, G. (2010), *Siyasal Antropoloji* [Çeviri: D. Kasap], İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.**
- Bayles, M. D. (1992), *Legal Philosophy*, Boston / London: Kluwer Academic Publishers.**
- Ben-Amittay, J. (1983), *Siyasal Düşünceler Tarihi* [Çeviri: M. A. Kılıçbay ve L. Köker], Ankara: Savaş.**
- Bix, B. H. (2004), “Natural Law Theory: The Modern Tradition”, in [(eds.) J. L. Coleman, K. E. Himma and S. J. Shapiro (2004), *Handbook of Jurisprudence and Legal Philosophy* Oxford: Oxford University Press].**
- Black, A. (2001), *The History of Islamic Political Thought: From the Prophet to the Present*, New York: Routledge.**
- Can, C. (2003), *Hukuk Sosyolojisinin Antropolojik Temelleri ve Genel Gelişim Çizgisi*, Ankara: Seçkin.**
- Cassirer, E. (1984), *Devlet Efsanesi* [Çeviri: N. Arat], İstanbul: Remzi.**
- Cranston, M. (1999), *İnsan Hakları Nelerdir? Sosyal Siyasal Teori: Seçme Yazılar* [Çeviri: A. Yayla], Ankara: Siyasal.**
- Dinçkol, A. (2002), *Hukuka Giriş: Hukukun Temel Kavramları*, İstanbul: Der.**
- Diamond, J. (2001), *Tüfek, Mikrop ve Çelik* [Çeviri: Ü. İnce], Ankara: TÜBİTAK.**
- Eriksen, T. H. (2009), *Küçük Yerler, Büyük Meseleler: Sosyal ve Kültürel Antropoloji* [Çeviri: E. Koca], Ankara: Birleşik.**
- Eriksen, T. H. and F. S. Nielsen, (2010), *Antropoloji Tarihi* [Çeviri: A.**

Bora], İstanbul: İletişim.

Gözler, K. (2008), “Tabii Hukuk ve Hukuki Pozitivizme Göre Adalet Kavramı”, **Muhafazakâr Düşünce**, 4 (15): 77-90.

Gözler, K. (1998), **Hukuka Giriş**, Bursa: Ekin.

Güriz, A. (2007), **Hukuk Felsefesi**, Ankara: Siyasal.

Hobbes, T. (2007), **Leviathan** [Çeviri: S. Lim], İstanbul: Yapı Kredi.

Keyman, S. (1998), “Tabii Hukuk Doktrininin Epistemolojik Tahlili”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 47 (1-4): 17-36.

Levi-Strauss, C. (2007), **İrk, Tarih ve Kültür** [Çeviri: H. Bayrı ve diğerleri], İstanbul: Metis.

Lewellen, T. C. (2011), **Siyasal Antropoloji** [Çeviri: E. Koca], Ankara: Birleşik.

Locke, J. (1999), **Tabiat Kanunu Üzerine Denemeler** [Çeviri: İ. Çetin], İstanbul: Paradigma.

MacCormack, G. (2009), “Antropoloji ve Hukuk Teorisi” [Çeviri S. Vatansever], **İUHFM**, 255-268.

MacCormic, N. (1996), “Natural Law and the Separation of Law and Morals”, in. [ed.] R. P. George (1996), **Natural Law Theory: Contemporary Essays**, Oxford: Clarendon Press].

Redhead, B. (2001), **Siyasal Düşüncenin Temelleri** [Çeviri: H. Özdemir], İstanbul: Alfa.

Roberts, S. (2010), **Düzen ve Kargaşa: Hukuk Antropolojisine Giriş** [Çeviri: E. Koca], Ankara: Birleşik.

Rousseau, J. J. (2006), **Eşitsizliğin Kaynağı Üzerine** [Çeviri: R. N. İleri], İstanbul: Say.

Rousseau, J. J. (2009), **Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev** [Çeviri: İ. Yerguz], İstanbul: Say.

Rousseau, J. J. (2010), **Emile: Ya da Eğitim Üzerine** [Çeviri: Y. Avunç], İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Rousseau, J. J. (2012), **Toplum Sözleşmesi** [Çeviri: V. Günyol], İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Russell, B. (2000), **Batı Felsefesi Tarihi-Ortaçağ** [Çeviri: M. Sencer], İstanbul: Say.

Sahlins, M. (2012), **Taş Devri Ekonomisi** [Çeviri: T. Doğan ve Ş. Özgün], İstanbul: BGST Yayınları.

Şenel, A. (2004), Siyasal Düşünceler Tarihi, Ankara: Bilim ve Sanat.

Uslu, C. (2011), Doğal Haklar ve Doğal Hukuk: İnsan Haklarının Felsefi Temelleri, Ankara: Liberte.

Tanilli, S. (1976), Anayasalar ve Siyasal Belgeler, İstanbul: Cem.

Touraine, A. (2007), Modernliğin Eleştirisi [Çeviri: H. Tufan], İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Wells, C. (1984), Sosyal Antropoloji Açısından: İnsan ve Dünyası [Çeviri: B. Güvenç], İstanbul: Remzi.